

בענין מחילת חוב ונתינת הנחה על חשבון מעשר כספים

מו"ר הרב אמוץ כהן שליט"א

מבוא

השאלה האם ניתן למחול על חוב לעני או לתת לו הנחה, על חשבון מעות מעשר כספים היא שאלה מצויה ביותר. היסודות לפתרונה של שאלה זו נמצאים ביסודות הראשוניים של מצוות צדקה: האם בצדקה נאמרה נתינה, וממילא חובה לקיים בה נתינה כפשוטו, או לא, וכל הנאה שניתנת לעני נחשבת כצדקה.

במאמר זה לא נדון ביסוד החיוב של מעשר כספים. ביסוד חיוב זה של שיתות מרכזיות, חיוב מעשר כספים הוא מדאורייתא, מדרבנן או ממנהג¹. כמו כן לא נדון במאמר זה בשאלה האם מעשר כספים מיועד לעניים בלבד² או לעניים וללומדי תורה, או אפשר לעשות בו גם שאר מצוות ובתנאי שהכסף מגיע לעניים וללומדי תורה³, או שאפשר להשתמש בו גם לשאר מצוות ולא דווקא לעניים⁴.

-
1. לא אציין לכל מי שדן בזה כי רבים הם, אבל המעוניין יוכל לעיין בשו"ת ציץ אליעזר (ח"ט סימן א פרק א), ובשו"ת ישכיל עבדי (ח"א י"ד סימן יג), ובשו"ת יחיה דעת (ח"ג סימן עו) ומשם בארה.
 2. שו"ת מהר"ם מרוטנבורג (פראג סימן עד), וכך דעת הרמ"א י"ד (סימן רמ"ט סעיף א) וערוך השלחן שם (סעיפים ו-י).
 3. כך הבנת הנחלת שבעה (סימן' ח' סעיף ז' אות ב', ובתשובה סימן ד') את דעת הט"ז (מדבריו נראה שצריך שהכסף יגיע דוקא לעניים), מהר"ש לניאדו (שו"ת בית דינו של שלמה י"ד סימן א), וכך פסק בשו"ת מנחת יצחק (חלק ח סימן פב). וראה ציץ אליעזר (ח"ט סימן א' מפרק ב' והלאה).
 4. האמת היא שלא מצאתי מי שמתיר מעיקר המנהג (למ"ד שמעשר כספים ממנהג, וכ"ש למי שסובר שהוא דין גמור) לעשות מצוות באופן גורף (כגון קניית אתרוג או תפילין) ממעות מעשר, אך ישנם כאלו המתירים לעשות מצוות השייכות לסוג לימוד תורה (במובן הרחב של המילה), גמילות חסדים, והספקת צורכי ציבור (וציבור כולל גם עניים), ואולי דווקא צרכי צבור כאלו שיש בהם גם כבוד המקום כגון נרות לבית הכנסת, (עיין

כמו כן אין מאמרנו עוסק באדם שמתחילת הפרשתו את המעשר כספים נהג להפריש באחד מן האופנים בהם אנו דנים, אדם כזה יוכל לסמוך על מנהגו ועל כך שמעולם לא התחייב במעשר כספים מעבר לאופן בו נהג. (לפחות לשיטות שחיוב מעשר כספים הוא מצד מנהג).⁵

באופן כללי עלינו להבחין בין שתי מציאויות שונות:

הראשונה, פרעון החוב ממעות צדקה או מעשר. באופן זה אנו פורעים את החוב ממעות צדקה או ממעות מעשר שזכה בהם העני. והשניה מחילת החוב, במחילת החוב, החוב אינו נפרע הוא פשוט מתבטל. אם יש צורך בנתינה בצדקה, פשוט הדבר שמחילה או נתינת הנחה לא תוכל להחשב כצדקה.

המקורות הראשוניים בנושא זה עוסקים במעשר, שם וודאי נאמרה נתינה, והם עוסקים בפרעון החוב ממעשר ראשון או ממעשר עני. אנו נתחיל את דיוננו, בעקבות אותם מקורות, במעשר עני, וממנו נעבור לצדקה ולמעשר כספים.

א. דין המשנה במעשר עני

המשנה בגיטין (דף ל ע"א) אומרת:

"המלוה מעות את הכהן ואת הלוי ואת העני להיות מפריש עליהן מחלקן (רש"י - להיות מפריש עליהן מחלקן - המלוה הזה כשיפריש תרומותיו ימכור התרומה ויעכב הדמים לעצמו בפרעון החוב זה בשביל הכהן וכן המעשר ראשון בשביל לוי ומעשר עני בשביל עני והמעשרות יעכב ויאכל אלא שמפריש מעשר מן המעשר לכהן שהן מותרין לזרים מכיון שאין כאן גזל מתנות שכבר נתן דמיהם לכהן זה ובשעת ההלואה פסק להם דמים) מפריש עליהן בחזקת שהן קיימין, ואינו חושש שמא מת הכהן או הלוי, או העשיר העני. מתו - צריך ליטול רשות מן היורשים. אם הלוון בפני ב"ד אינו צריך ליטול רשות מן היורשין."

ממשנה זו מבואר שניתן להלוות מעות לעני על מנת להיפרע בפרעון החוב, מהתבואה שיפריש המלווה כמעשר עני. באופן זה בעה"ב (המלווה) גובה את התבואה שאותה הפריש כמעשר עני כפרעון חובו.

העמק שאלה (שאלתא קלב אות א), ובשו"ת משיב דבר (יר"ד סימן עו), וראה ציץ אליעזר שם.

5. ראה שו"ת משיב דבר (יר"ד סימן עה) ביחס לקניית ס"ת ממעשר כספים "ומי שנוהג כן ה"ז טועה ואינו יוצא מצות מעשר כספים כלל. ומכ"מ הרי המנהיג להפריש המעשר לעצמו וכסבורין שכך כשר לעשות והרי אין כופין ליתן מעשר כספים כדין. איך שהוא המעות שלו ממש". סברות דומות לסברא זו אפשר למצוא גם בפוסקים נוספים, לדוגמא: שו"ת תשובה מאהבה (ח"א סימן פ"ז).

הגמרא דנה כיצד זוכה העני (או הכהן והלווי) במעשר, כך שיוכל בעל הבית לגבות את המעשר בפרעון חובו:

ואף על גב דלא אתו לידיה? (רש"י – ואע"ג דלא אתו לידיה – בתמיה אע"פ שאינו נותן לכהן ויחזירם לו קתני מתני' דיפריש עליהן וכיון דלא מטו לידיה מאן זכי ליה להאי כהן הך תרומה שיקבלנה זה בחובו והיאך יצא ידי נתינה) אמר רב: במכרי כהונה ולויה (במכרי כהונה – כמו איש מאת מכרו (מ"ב יב) שהם מכיריו ואוהביו דאינו רגיל לתת תרומות ומעשרות אלא לכהן זה הלכך כיון דמלתא דפשיטא היא דלדידהו יהיב להו אסחי להו שאר כהני דעתייהו והוה כמאן דמטו לידייהו דהני); ושמואל אמר: במזכה להם ע"י אחרים (במזכה להן ע"י אחרים – כשהוא מפריש מוסרו למעשרות ביד אוהבו ואומר זכי במעשר זה לפלוני לוי והוה ליה כמאן דמטא לידיה וחוזר ומחזירין לו); עולא אמר: הא מני? ר' יוסי היא, דאמר: עשו את שאינו זוכה כזוכה (עשו את שאינו זוכה כזוכה – במקומות הרבה מפני תקנה עשו כן לרבי יוסי בהניקין (לקמן/גיטין/ דף נט:)) עני המנקף בראש הזית ומצודות חיות ועופות ומציאת חרש, ובבכורות (דף יח:)) כל שחליפיו ביד כהן פטור מן המתנות, ובגמרא דשנים אוחזין (ב"מ דף יב:) השוכר את הפועל ילקט בנו אחריו דאף על פי שאין זכיה לקטן עשאוהו כזוכה ובכולן י"ל מפני תקנה עשו).

כולהו כרב לא אמרי, במכרי לא קתני; כשמואל לא קאמרי, במזכה לא קתני; כעולא נמי לא אמרי, כיחידאה לא מוקמינן.

הגמרא מניחה כהנחה פשוטה שהעני צריך לזכות במעשר עני. רש"י נימק זאת בשני נימוקים. נימוק ראשון, "מאן זכי ליה להאי כהן הך תרומה שיקבלנה זה בחובו" זאת אומרת שללא זכיה אין אפשרות לבעה"ב לגבות התרומה תמורת החוב. נימוק שני, "והיאך יצא ידי נתינה" בתרומה ומעשרות נאמרה לשון "נתינה" בפסוק, ועל בעה"ב לקיים מצוות נתינה ולתת את תרומתו לכהן.

הגמרא מעלה שלוש אפשרויות כיצד יזכה העני:

דעת רב שמדובר במציאות של "מכרי כהונה ולויה" דהיינו שבעה"ב (המלווה) אינו רגיל לתת את תרומותיו אלא לכהן זה⁶, ובאופן זה זוכה הכהן בתרומה⁷ גם בלי שבעה"ב זיכה לו אותה.⁸

6. מציאות זו אינה רצויה והגמרא אומרת עליה (עירובין דף סג עמוד א) "אמר רבי אבא בר זבדא: כל הנותן מתנותיו לכהן אחד - מביא רעב לעולם".

7. דין הכהן ביחס לתרומה נכון כמובן גם בלוי ביחס למעשר ראשון ובעני ביחס למעשר עני. הערה זה נכונה להמשך המאמר גם כן.

דעת שמואל שעל בעה"ב לזכות את התרומה לכהן ע"י אדם אחר, ואז יוכל בעה"ב לקחת את התרומה מאותו אדם אחר ולגבות אותה בחובו.

ודעת עולא שמשנתנו היא כדעת ר' יוסי שעשו את שאינו זוכה כזוכה, כלומר שבמקרה זה של הלואה לכהן להיות מפריש עליו מחלקו, תקנו חכמים תקנה מיוחדת שעל אף שלא זכה הכהן בתרומה, תקנו חכמים שיחשב הדבר כאילו זכה (כמו שמצינו שעשו כן לדעת ר' יוסי גם במקומות נוספים).

בגמרא מבואר שכולם מודים לרב שבמקרה של מכרי כהונה ולויה אין צורך בהקנאה. אלא שלא נוח להם להעמיד את המשנה רק במציאות זו. כמו כן כולם מודים לדברי שמואל שמועיל לזכות ע"י אחר, אלא שלא נוח להם להעמיד את המשנה במציאות זו. לעומת זאת להסברו של עולא אין רב ושמאל מודים, כיון שלא נוח להם להעמיד את המשנה כדעת יחיד.

יש לציין שגם לדעת רב וגם לדעת עולא (ובודאי לדעת שמואל) על בעה"ב להפריש את התרומה, ורק אז יוכל הכהן לזכות בתרומה מדין מכרי כהונה או מתקנת חכמים.

ברשב"א ובריטב"א מבואר שדין משנה זה הוא תקנת חכמים⁹. ואף לשיטת שמואל יש כאן תקנת חכמים מיוחדת, שלמרות שזיכוי ע"י אחר יכול לפעול תמיד, בכל זאת אלמלא תקנת חכמים היה הזוכה עבור הכהן מחוייב להעביר את התרומה לכהן, ולא היה יכול להעבירה לבעה"ב שיגבה בה את חובו.

הרמב"ם¹⁰ וכך גם רוב הראשונים¹¹ פוסקים כדעות רב ושמואל, ודלא כעולא. לכן במקרה שמדובר לא במכרי כהונה, צריך לזכות את התרומה ע"י אחר. אך יש מי שפסק גם כעולא¹².

בירושלמי (גיטין פ"ג ה"ז) מופיעה מחלוקת ביחס למשנתנו, האם דין זה הוא דוקא כשבעה"ב הלוח את הכהן מתחילה על דעת לפרוע את החוב מהתרומה או אף כשלא הלוח אותו מתחילה על דעת כן:

-
8. הדרך ההלכתית בה פועל דין "מכרי כהונה" וכיצד זוכה הכהן (אם אכן הוא זוכה) בתרומה באופן זה חורגת מגבולות מאמר זה (ראה שיטות ראשונים ואחרונים בזה באוצר מפרשי התלמוד גיטין ח"ב עמודים רנ והלאה).
 9. לשון הרשב"א: "תקנה התקינו כדי שימצאו מי שילוח אותם".
 10. פ"ז ה"ה מהלכות מעשר.
 11. מאירי, ספר התרומות (שער ס"ה ח"ג, א), רע"ב, תוספות (ב"מ יב. ד"ה ואמר שמואל). וכן נראה דעת הש"ך ביר"ד (סימן רנ"ז ס"ק יג) והגר"א (שם ס"ק יג).
 12. כך נראה מתוספות (ד"ה כיחידאה). וכך מבאר הש"ך (הנ"ל) את דעת הרמ"א (יר"ד סימן רנ"ז סעיף ה').

"אתא עובדא קומי רבי אימי: כהן לוי שהיה חייב לישראל מעות ואמר לו הפרש עליהן מחלקי? אמר ליה: ולא תנינן אלא "המלוה מעות את הכהן ואת הלוי ואת העני להיות מפריש עליהן מחלקו" כשהלווה על מנת כן, הא לא הלווהו על מנת כן לא. רבי זעירא אמר: אפילו לא הלווהו על מנת כן. חיליה דרבי זעירא מן הדא: "וכן בן לוי שהיה חייב לישראל מעות אמר להן הפרש עליהן מחלקי ולא יהא גובה ומפריש שאין לוי עושה לוי" שלא אמר אלא לא יהא מפריש הא משלו מפריש.

לדעת ר' אימי דין זה הוא דווקא בשהלוה אותם לכתחילה על מנת לגבות ממעשר, אבל אם לא הלווה אותם מתחילה על דעת כן, אף אם יפנה הלוי לבעה"ב שגיבה את המעשר בחובו אינו יכול. לדעת ר' זעירא גם כשלא הלווה אותם על דעת כן, יכול הכהן או הלוי לפנות לבעה"ב שגיבה את חובו מן המעשר. אמנם בעה"ב הישראל, לא יכול לקבל מעשר מאדם אחר עבור החוב שהלוי חייב לו (שכן אין הלוי יכול להפוך את בעה"ב הישראל ללוי, שיוכל לגבות מעשר) אבל הוא יכול בעה"ב הישראל לגבות מהמעשרות שלו שהוא עצמו מפריש.

פסק ההלכה במחלוקת זו לא מופיע במפורש בפוסקים הראשונים¹³, אך מדברי רבנו שמחה המופיעים באור זרוע¹⁴ נראה שפסק כר' זעירא¹⁵. יש לציין

13. הנודע ביהודה תנינא (י"ד סימן קצ"ט) רוצה לתלות את מחלוקת ר' אימי ור' זעירא במחלוקת הרז"ה והרמב"ן (דף טו ע"ב מדפי הר"ף). ע"פ הסבר הרשב"א (גיטין ל ע"ב ד"ה והא דתניא רבי אומר) במחלוקת זו, רוצה הנוב"י לדקדק שדעת הרמב"ם כר' זעירא ולפסוק כך.

מדברי הש"ך ב"ד (סימן רנ"ז ס"ק יב) נראה שפוסק כדעת ר' אימי, אם כי לא הזכיר מחלוקת זו כלל.

14. הלכות צדקה סימן יא.

15. לשון האור זרוע (עם קיצורים מסויימים): מעשה באחד שהיו נושים בו מנה ונצטרך לבריות ושט אחר פרנסתו עד שהביא מאתים ותבעו הנושה והשיבו הלוה לא ריחמו עלי כ"א לפרנס בני ביתי ולא לפרוע את חובי. ופטרו מורי רבינו אבי העזרי זצ"ל דתניא בתוספתא דפאה מעשר עני אין פורעין ממנו מלוה וחוב ואין משלמין ממנו גמולין ואין פודין ממנו שבויים. ומורי רבינו שמחה זצ"ל חייב אותו שצדקה אינה אלא כמתנה בעלמא לעשיר לגבות ממנה חוב וכיון דנכסוהי דאינש אינון ערביין בי' [חייב] אם לא שיתנה הנותן על מנת שלא יהא רשות לפלוני בעל חובך בהם ולא כל כמיני' להפקיעו מידי שיעבוד... ותנן בפ' כל הגט המלוה מעות את הכהן ואת הלוי ואת העני להיות מפריש מחלקן עליהם [מפריש עליהם] בחזקת שהם קיימין ופריך בגמ' ואע"ג דלא אתו לידיה, מכלל דאי אתא לידי' דעני מגבי לי' שפיר בחובו דהכי שפיר טפי. ושמואל דמוקי לה נמי במזכה לו ע"י אחר איכא למימר דחוזר המלוה וגובה מאותו אחר מדר' נתן. ואע"ג דבמעשר עני כתי' ואכלו בשעריך ושבעו תן להם כדי שבעו אלא אע"ג דעיקרו לא

שהשו"ע¹⁶ פסק דלא כרבינו שמחה. אך אין להוכיח מכך מה פסיקתו של השו"ע במחלוקת ר' אימי ור' זעירא שכן השו"ע התייחס רק לנושא אחר בו נחלקו רבינו שמחה שם והראב"ה (האם יכול מלוה של עני לגבות חובו ממעות שניתנו לעני כצדקה).

מדברי רבנו שמחה עולה חידוש נוסף, שאין צורך שהעני יסכים שבעה"ב יגבה את החוב שלו מן המעשר. לא זו בלבד אלא אף אם העני מתנגד במפורש ואינו רוצה שייגבו את חובו מן המעשר, יכול המלוה לגבות חובו מן המעשר. דברים אלו הם לכאורה בניגוד למשמעות פשט הירושלמי "אמר להן הפרש עליהן מחלקי" שמצריך בקשה מפורשת של העני לשם כך. הרמב"ן¹⁷ והרשב"א¹⁸ חולקים על כך במפורש ומצריכים רשות מפורשת של העני להפריש עליו מחלקו. וכדבריהם הסכים הנוב"י¹⁹.

ניתן אלא לאכילה, וכדתיניא בספרי אין פוחתין לעני בגורן מחצי קב חטין וכו' שיעור מזון שתי סעודות כדאי' פ' בכל מערבין ואפי' הכי בע"ח גובה אותו בחובו. ולא תימא דוקא כשהלווין על מנת כן להפריש עליה' מחלקן אבל הלווהו סתם לא דגרסי' התם בירוש' אתא עובדא קומי ר' אמי בבן לוי שהי' חייב לישראל מעות ואמר לי' הפרש עליהו מחלקי אמר לי' לא תנינן אלא המלוה מעות את הכהן ואת הלוי ואת העני להיות מפריש כשהלווין ע"מ כן הא לא הלווין ע"מ כן לא אמר ר' זעירא אפי' לא הלווין ע"מ כן חיילי' דר' זעירא מן הדא וכן בן לוי שהי' חייב לישראל מעות וכו' שנוי' בתוספתא דמאי. וההיא דתוספתא דפאה דתניא מעשר עני אין פורעין ממנו מלוה וחוב פי' מורי רבינו שמחה זצ"ל דמיירי בבעה"ב קודם שבא לידו של עני משום דכתיב ביה נתינה ואפי' אם דעתו של עני לפרוע לא יצא בעה"ב ידי נתינה אא"כ תבוא ליד העני תחלה והיינו דקא מתמה בפ' כל הגט ואע"ג דלא מטא ליד' לא עדיף משאר ממונו.

מלשון רבנו שמחה המצוטט באור זרוע נראה שלא זו בלבד שפוסק כר' זעירא, אלא אף סובר שאין צורך בהסכמת העני לגביית החוב מן המעשר. ולא זו בלבד אלא אף אם העני מתנגד במפורש ואינו רוצה שייגבו את חובו מן המעשר, יכול המלוה לגבות חובו מן המעשר.

לא זו בלבד, מדבריו "ושמואל דמוקי לה נמי במזכה לו ע"י אחר איכא למימר דחוזר המלוה וגובה מאותו אחר מדר' נתן" עולה שיכול המלוה לגבות מן האחר גם מעשר שזיכו לו אנשים אחרים (שלא הלווהו) ע"י אותו אחר. אלא שאף הוא מודה שצריך זיכו ע"י אחר ע"מ שבעה"ב יקיים מצות נתינה. גם על כך חולקים הרמב"ן והרשב"א (שיצוינו בהערות 18-19. לשון הרמב"ן בחידושו (גיטין דף ל עמוד ב ד"ה תניא רבי) "לפי שלא עשו שאינו זוכה כזוכה ולא במכרין ולא במזכה ע"י אחרים) והר"ן (בחידושו גיטין ל ע"ב ד"ה תניא רבי) ומשמע מדבריהם שאפילו אמירה מפורשת של העני למי שביצע את פעולת הזכיה בעבורו מאותם אחרים (שלא הלווהו) למסור את המעשר למלוה לא תועיל, ואסור יהיה לו למסור את המעשר למלוה.

16. יו"ד סימן רנ"ג סעיף י"ב. וראה גר"א (שם ס"ק י"ח) שמצדד לפסוק בנושא זה כדעת רבנו שמחה.

17. מלחמת ה' (דף טו ע"ב מדפי הר"ף).

18. ז"ל הרשב"א (מסכת גיטין דף ל עמוד ב ד"ה והא דתניא רבי אומר)-

ב. הדין במעות צדקה ומעשר כספים

1. הלווה מעות על מנת להפרע ממעשר כספים או מצדקה

הראשונים²⁰ הישוו את דין מעות צדקה לדין מעשר עני. באותו אופן שיכול לגבות חוב שחייב לו העני על ידי שלוקח לעצמו את המעשר עני שהפריש לתת לעני, יכול גם לגבות חוב שחייב לו העני על ידי שלוקח לעצמו את המעשר כספים או הצדקה שהפריש לתת לעני. ע"פ זה צריך להיות הדין בצדקה כמו במלווה מעות העני על מעשר עני שלו, וצריך או להלוות לעני ישירות על מנת להפרע ממעות צדקה (כדעת ר' אימי) או שהעני יבקש מהמלווה שיפרע את החוב ממעות הצדקה שהוא עתיד להפריש (כדעת ר' זעירא וע"פ דעת הרמב"ן והרשב"א שהובאה לעיל).

כמו כן על בעה"ב (המלווה) לזכות את מעות הצדקה או את מעות המעשר לעני (הלווה) ע"י אחר²¹ ורק לאחר מכן יוכל להפרע מהם.²²

"וגרסינן נמי בירושלמי אתא עובדא קומי רבי אמי בבן לוי שהיה חייב לישראל מעות ואמר לו הפרש עליהן מחלקי א"ל ולא תנינן המלוה מעות את הכהן וכו' בשהלווים ע"מ כן אבל אם לא הלווים ע"מ כן לא רבי זעירא אמר ואפי' לא הלווים על מנת כן, חיליה דר' זעירא מן הדה וכן בן לוי שהיה חייב לישראל מעות ואמר לו הפרש עליהן מחלקי לא יהא גובה ומפריש שאין לוי עושה לוי לא אמר אלא לא יהא גובה ומפריש הא משלו מפריש, "

19. נוב"י תנינא (י"ד סימן קצ"ט), וראה אגרות משה (י"ד ח"א סימן קנ"ג).

20. רמב"ן במלחמות הנ"ל (הערה 18) וזה לשונו:

"ומלוה על פה היתה שהלווים להיות מפרישין עליהם מחלק צדקה וחובה שקבלו עליהם".
וספר התרומות שער סה ח"ג וזה לשונו:

"והיכא דאיכא עני המקבל צדקה מבני עירו ולוה מאחד מהם על הצדקה המגעת לו (מפני) שיכנס בפרעונו". ע"ש שדן בזה לפי הסוגיא בגיטין.

ואור זרוע (הלכות צדקה סימן כז) בשם ראב"ה (ומובא בהגהות מרכי בבא בתרא אות תרנ"ז ומשם בב"י י"ד סימן רנ"ז) וזה לשונו:

"אבל אדם המלוה על הצדקות ומעשר שרגיל ליתן, וליטול כשיבוא לידו, ואינו גבאי צדקה, (בגבאי צדקה הדין שונה – אמוץ כהן) דמי להא דתנן פ' כל הגט המלוה מעות את הכהן ואת הלוי ואת העני להיות מפריש עליהם וכו' עד מת צריך ליטול רשות מן היורשים ואם הלווים לפני ב"ד א"צ ליטול רשות מן היורשים"

21. יש לציין שאינני מכיר דרך לזכות המחאה בנקאית (צ"ק) ע"י אחר לעני. שכן זכייה כזאת תוכל להתבצע רק ע"י פרעון המחאה (או לשיטות מסוימות הסבתה בחתימת המקבל, במקרה זה העני, לצד שלישי) ואז לא יוכל בעה"ב להפרע מן המחאה עצמה.

22. מציאות של "מכירי עניים" לענין מעות צדקה כמעט ואיננה קיימת, שכן אין מציאות

הרמ"א (י"ד סימן רנ"ז סעיף ה) פוסק:

הגה: מי שמפריש מעשרותיו²³ והלוה לעני משלו, מפריש מעשר שלו ומחשב על זה שהלוה לעני, ומעכב לעצמו מה שהפריש. ודוקא שהעני שהלוה לו עדין חי, אבל אם מת או נתעשר אין צריך לשלם, שהרי עני היה באותה שעה, ואין מפרישין עליו, דאין מפרישין על האבוד. ואין לחוש שמא נתעשר אלא בידוע.

הרמ"א כותב את הדין הנ"ל שאפשר למלוה לגבות את חובו ממעות מעשר כספים. ומוסיף הרמ"א, שאם הלוה התעשר או מת למרות שאז לא יכול המלוה לתת את מעשר הכספים שלו ללוה ונמצא שאיננו יכול לגבות את חובו מהמעשר כספים, אעפ"כ אין הלוה חייב לפרוע חובו כיון שהיה עני בשעת ההלוואה.

הש"ך (ס"ק יב) מבאר את לשון הרמ"א "והלוה לעני משלו כו' כלומר שהלוה לעני על מתנותיו שעתיד לקבל ממנו שיפרע לו בהם". הבנה זו שמדובר שהלוהו מתחילה על מנת להפרע מן המעשר הכרחית בדברי הרמ"א, שהרי הרמ"א פוטר את העני הלוה מהחזר ההלוואה אם העשיר, ואם היה מדובר בהלוואה סתמית וודאי היה חייב הלוה להחזירה למלוה.

הרמ"א לא כתב שיש צורך לזכות לעני ע"י אחר, וביאר הש"ך שהרמ"א סובר כדעת התוספות שפסקו כעולא שעשו את שאינו זוכה כזוכה. הש"ך (ס"ק י"ג) והגר"א (ס"ק יג) השיגו על הרמ"א וכתבו שיש צורך לזכות ע"י אחר. הנודע ביהודה²⁴ כתב שהמנהג לסמוך על הרמ"א, ויתכן שאף הרמב"ם שמצריך במעשר עני לזכות ע"י אחר יודה במעשר כספים שאין צריך כיון שגוף החיוב במעשר כספים אינו ברור²⁵ (בניגוד למעשר עני שמוטל על האדם מדאורייתא להפרישו ולתת אותו לעני). לכן כאן אפשר לסמוך על שיטת ר' יוסי שעשו את שאינו זוכה כזוכה. אך גם לשיטה זו מוטל על האדם להפריש את המעשר, שכן רק לאחר שהפריש וקרא שם למעות שהם מעות מעשר אפשר יהיה לעשות את שאינו זוכה כזוכה.²⁶

שאדם רגיל לתת את כספי הצדקה שלו רק לעני זה, ומעלים עיניו לגמרי מעניים אחרים.

לעומת זאת ביחס למעשר כספים לפעמים קיימת מציאות כזאת.

23. הכוונה של הרמ"א במעשרותיו למעשר כספים ולא למעשר עני של תבואה. וכתב הש"ך (ס"ק יא') (הובא בבאר היטב (ס"ק ז')) שהוא הדין לשאר צדקה.

24. קמא י"ד סימן עג, ותנינא י"ד סימן קצ"ט.

25. מדברי הנוב"י עולה שאם מדובר בנדר מפורש שחיובו ברור, יצטרך לזכות ע"י אחר.

26. הנצי"ב (שו"ת משיב דבר י"ד סימן מ"ט) מביא טעם נוסף לסמוך על הרמ"א בענין מעשר כספים וז"ל:

אבל לענ"ד דוקא בהני דכתיב נתינה דבעינן מתנה ממש ופרעון חוב לא קיים מצות נתינה, אבל במעשר כספים דלא נזכר בתורה אלא ברמז או כדאיתא בירושלמי פאה כבד את ה' מהונך ומראשית כל תבואתך- מהונך כמראשית, או מדכתיב עשר תעשר- עשר בשביל שתתעשר כמו שהביאו התוס' במס' תענית מדרש תנחומא פ' ראה, הא מיהא לא כתיבא בלשון מתנה וא"צ אלא להנות לעניים מעשר כספו. שהרי עשר תעשר עיקרו במע"ש שאין שם נתינה כלל, וגם כבד את ה' מהונך אינו דוקא במתן לעני והרי גם בנר לביהכ"נ מיקרי כבוד כדכתיב באורים כבדו ה', ולפי זה כל שמהנה לעני אפילו שלא במתן ממש ה"ז בכלל כבוד ה' כדכתיב ומכבדו חונן אביון. מאחר שכן לכר"ע א"צ זכוי ע"י אחר, רק שני תנאים היינו שיהא הלוה עני הראוי לקבל צדקה עתה, וגם שיהא מוותר משלו שלא יקבל לצרכי עצמו אלא לפרעון חוב המוטל עליו למשא או יכול לנכות.

טעמו של הנצי"ב הוא שמעשר כספים לא נאמרה נתינה, ולכן די בהפרשת מעשר הכספים ובכך שהעני יהנה ממנו שאדם יוכל להפריש ממנו לפרעון חוב המוטל למשא על העני, ואין צורך בזיכוי.

בטעם זה יש לדון, שהרי כתב המאירי (גיטין ל ע"א במשנה)-

"ומשנתנו פירושה בתרומה ומעשרות על הדרך שכתבנו וכן בחלה דהני כולהו כתיבא בהו נתינה, אבל לקט שכחה ופיאה דעזיבה כתיבא בהו לא שיכא בהו הלוואה כלל. ומכל מקום זרוע לחיים וקיבה הרי הם בכלל משנתנר"

אם כן דין המשנה הוא דווקא בדברים בהם נאמרה נתינה, אך בדבר שבו לא נאמרה נתינה (כגון לקט שכחה ופיאה שנאמרה בהם עזיבה) אין כלל זכות לבעה"ב במתנות העניים, ואין לו בהם טובת הנאה כלל. ממילא אי אפשר לזכותם ע"י אחר לעני ולא להחשיבם בפרעון חובו. ובודאי שכוונת הנצי"ב לומר שבמעשר כספים יש טובת הנאה לבעלים, רק אין בו דין נתינה לעני. אך אם נבין כך ודאי שלא יצא בעה"ב ידי מעשר כספים עד שיגיעו ליד העני, וממילא יש חיוב ליתנם ליד העני. וכמו שכתב בחידושי חת"ס (חולין דף קלא) וז"ל-

נלע"ד בשלמא לקט וכו' ומתנות ומעשר פירות דהני הוה מתנות ולא אחריני ומה שאכל אכל. והרי להר"ן וסייעתו אפי' לצאת ידי שמים אינו צריך לשלם ואפי' עשה בהם שינוי וצבעם פטור דלאו אינהו נינהו, אבל מה שהפריש מריוח נכסיו לאו אהנהו זוזי דוקא חל חיוב מעשר אלא עשירית ריוח נכסיו ואי לא יתן היום יתן למחר וליומא אחרא ואי לא הני זוזי יתן אחרים תחתיהם א"כ לעולם הוה בעיניהו.

ועל אף שדברי החת"ס הללו הם כנגד שו"ת התשב"ץ (ח"ב סימן קל"א), גם בקצה"ח (סימן ר"ב ס"ק ו) נוטה להבין מעשר כספים בדומה להבנת החת"ס, ולכן הסבר הנצי"ב בדין זה צריך אצלי עיון. אלא שהנצי"ב רוצה לומר שדי שיהנה העני מהם בדרך כלשהי ואף בלא נתינה (ואם לא תהיה הנאה יתכן שיודה לחת"ס).

עוד יש להעיר על דברי הנצי"ב מדברי הנתיבות (סימן רמג ס"ק ח') שיש דימיון מסויים בין שיטתו לשיטת הנצי"ב, והוא סובר שגם במתנות כהונה לא בעינן מצות נתינה, וכל מה שנאמר בהם נתינה הוא זכות טובת הנאה שזכתה תורה את בעה"ב לתתם לכל כהן שירצה ע"ש. [בהגהות מילואי משפט (הערה 28) ציין שהאחרונים השיגו עליו, ראה אמרי בינה (הלכות פדיון הבן סימן א), שהביא מהשגות הרמב"ן לספר המצוות לרמב"ם (שורש יב) שמונה שתי מצוות לחוד מצות הפרשת תרומה ומצות נתינה, וגם הרמב"ם שלא מנאם לשתים, ודאי מודה שקיימת מצות נתינה (וראה מגילת אסתר שם, ושו"ת חת"ס או"ח סימן עט) ואכמ"ל]. וא"כ לדידה ודאי הצורך לזכות לכהן אינו מצד קיום

2. נתן מעות לצדקה על חשבון מעשר כספים

עד עתה ראינו שאם אדם מלוה מעות לעני על מנת להפרע ממעשר הוא יכול להפרע ממעשר.

נשאלת השאלה מה הדין באדם שדרכו לתת כספים לצדקה על חשבון מעשר, ולעיתים כספים אלו ניתנים לפני שהרויח סכום כזה שראוי לתת ממנו סך זה כמעשר כך שעדיין לא הגיע זמן חיוב המעשר, האם יוכל להחשיב כספים אלו כמעשר.

לדוגמא, אדם המרוויח 10,000 ש"ח כל חודש, ובמקום לתת 1000 ש"ח בחודש זה, נתן 2000 ש"ח על חשבון המעשר של החודש הבא.

הבעייתיות בזה היא שכאן לא הלווה את העני על מנת להפרע ממעשר, אלא נתן את המעות לעני כצדקה סתם. באיזה זכות יוכל הנותן להשאיר את כסף המעשר של החודש הבא אצלו בתור פרעון הלוואה שנתן לעני בחודש זה, שהרי הנתינה בחודש זה אינה כלל הלוואה.

הנודע ביהודה²⁷ נשאל שאלה זו, וזו תשובתו:

אני אומר שדבר זה שאפילו החי בעודו בחיים ינכה ממעשר ממה שכבר חילק לעניים טרם נתחייב במעשר הוא מהלכות עמומות כי מן שורת הדין אין דבר זה מבורר להיתר. והנה שנינו במס' גיטין דף ל' ע"א המלוה מעות את הכהן כו'. ועל פי משנה זו פסק רמ"א ב"ד סימן רנ"ז סעיף ה' בהג"ה מי שמפריש מעשרותיו והלוה לעני משלו מפריש מעשר שלו ומחשב ע"ז שהלוה לעני ומעכב לעצמו מה שהפריש ע"ש. והנה כל זה במלוה לעני שנתן מתחלה בתורת הלוואה אבל בנותן לעני סתם דרך צדקה ובמתנה אין לו על מה לחשוב ומה שנתן נתן וא"א לו לעכב לעצמו המעשר המגיע מהרויח שאח"כ. אמנם הואיל וכבר נהגו צ"ל כיון שגם במלוה לעני אינו הלוואה גמורה שהרי אין העני צריך לפרוע משלו אף אם העשיר ששוב אין מפריש

מצות נתינה, אלא רק בכדי שאפשר יהיה לגבות ממנו, ואף שאין חיוב נתינה, (ולכן אפשר היה לתת תרומה לכהן קטן, אף שאין לקטן זכיה בה) אין בעה"ב יכול להפרע חובו בלי שיזכה הכהן בתרומה. וא"כ אף אם נאמר כשיטת הנצי"ב שאין דין נתינה במעשר כספים, אי אפשר יהיה לגבות את החוב מהעני בלי שיזכה בו העני. [ואף שהשיגו האחרונים על הנתיבות שיש מצות נתינה בתרומה, אין הכרח שיחלקו עליו בסברא זו.] ובש"ת מהר"ם מרוטנבורג (דפוס פראג סימן תתקמב בסופו) וכן מדברי הנוב"י הש"ך והגר"א (שצויינו למעלה במאמר זה) עולה בצורה ברורה שיש צורך בנתינה גם במעשר כספים.

27. קמא י"ד סימן עג.

עליו מ"מ העניי ההוא שהעשיר עתה פטור מלשלם וע"ש בש"ך ס"ק י"ב א"כ אין ההלוואה חל על גוף העני ולכך אפילו נותן לו סתם ע"פ מנהגא שמלוה זה למעשר שלו סתמא כפירושו שמלוה להעני וא"צ להודיע להעני ולכך יוכל לנכות אח"כ ממעשר שלו על סמך שמזכה לאותו עני שכבר נתן לו. ואף שאינו מזכה בפירוש סמכו בזה על הרמ"א שמשמע מדבריו שעשו בזה שאינו זוכה כזוכה. ועיין ש"ך ס"ק י"ג. ולענ"ד גם הרמב"ם מודה בזה דהלכה כר"י שהוא קולא לנתבע דהיינו הבעל הבית ולכך הואיל והבעה"ב מוחזק סמכין אר"י. ועוד דמעשר כספים דרבנן משא"כ במשנה דגיטין מירי במעשר דאורייתא וצריך לצאת ידי נתינה לכהן ולכך שם אין הלכה כר"י.

הנוב"י כותב שבאמת מן הדין אין הדבר ברור כלל שאפשר להחשיב את הנתינה על חשבון מעשר. אך כיון שנהגו כך הרי יש לפרש את הנתינה הסתמית לעני לצורך צדקה על חשבון המעשר העתידי, כאילו פירש שנותן לו את המעות בהלוואה ע"מ להפרע מהם אח"כ ממעות מעשר. מוסיף הנוב"י²⁸ שנהגו לסמוך על הרמ"א דלעיל ואין מזכים את המעות לעני אלא רק מפרישים את מעות המעשר ועשו את שאינו זוכה כזוכה.²⁹ כמו כן, צריך שהעני, שנתנו לו את הצדקה עתה על חשבון המעשר, יהיה עדיין חי ויהיה עדיין עני בזמן שמפרישים את המעשר (בדוגמא שהבאנו לעיל, שיהיה הלווה חי ועני בחודש שלאחריו כאשר יפריש המלווה את 1000 ש"ח הנוספים כמעשר כספים). שכן אם מת או העשיר אי אפשר להפרע ממעות המעשר כפרעון להלוואה (אמנם בסתמא שאין הדבר ידוע איננו צריכים לחשוש שמא העשיר או שמא מת, אלא אם כן יש סיבה מיוחדת לחשוש לכך). והנה בשאלה זו קדמו לנוב"י אחי המהר"ל ששאל מהמהר"ל.³⁰ המהר"ל משיב באופן שונה וז"ל:

אלא נ"ל דשאלתך לא דמי כלל למתני' דהתם "המלוה" תנא כדמוכח כול' שמעתת' בגמרא, דמירי דרך הלוואה ודרך מקח וממכר כדאמר עליה אם בא לחזור או שער הזול כו' וכול' סוגיא, אבל השתא בזמן הזה העושים כן נותנים לזה לגמרי הן ירויח הן לא ירויח (הא) [הוא] בתורת צדקה, ואלו המעות בעצמם נותנים ערב³¹ למעשר על הרויח העתידי ליפול ושעדיין חייב הגוי.

28. תנינא יר"ד סימן קצ"ט.

29. לדעת הש"ך והגר"א אף יהיה צריך לזכות אותם לעני במפורש.

30. שו"ת מהר"ל סימן נד.

31. הביטוי "ערב" בלשונו של המהר"ל אין פירושו שהמעות הללו אינם מעשר בעצמם. אלא

וכ"ת הא עדיין לא בא לעולם והיאך נתפס שם מעשר על אלו מעות, הא ודאי בתרומות ומעשרות דאורייתא אין להפריש כלל בכה"ג אפילו מן התלוש על המחובר אבל זה על זה אין לחוש למעשר כספים. הגע עצמך: אין מעשרים שלא מן המוקף, או ממין על שאין מינו, החדש פירות שנה זו על שעברה, וכמה חומרות דנהיגי במעשר דאורייתא. ומהאי טעמא במעשר כספים דרבנן התיר הגדול מהר"י אופנהיים בתשובה להאכיל לאביו ולאמו³², דבדאורייתא תבא לו מאירה. והמרבה מעשרותיו מקולקלים ומאכיל הלוי או העני טבל, והכא במעשר דידן משובח ותבא לו ברכה עד בלי די, וכן המקדימו. ונדמהו להא דתרומת הלשכה דתורמין על העתיד לגבות והשתא נמי יהא מעשר ויוצא ידי נתינה.

לפי דברי המהר"ל אין בעיה כלל להקדים לתת מעות מעשר כספים לפני שהרוויח בפועל והתחייב במעשר כספים זה. ממילא איננו נזקקים כלל לחידושו של הנוב"י אלא המעות שאדם נותן לעני על חשבון המעשר הם עצמם מעשר.³³

3. הלוה לעני סתם, ואחר ההלוואה רוצה להפרע ממעות מעשר

עד עתה עסקנו באדם שהלווה (או נתן צדקה) במפורש על חשבון מעשר. מה הדין באדם שהלווה לעני בסתם, הלוואה רגילה, ולאחר ההלוואה רוצה להפרע ממעות מעשר. לכאורה דין זה יהיה תלוי במחלוקת ר' אימי ור' זעירא המובאת בירושלמי דלעיל. הנוב"י³⁴ אכן תולה דין זה במחלוקת זו ומכריע שאפשר יהיה להפרע ממעות מעשר. הנוב"י מצריך ליטול רשות מהעני (הלוה) על מנת שאפשר יהיה להפרע ממעות מעשר (כשיטת הרמב"ן והרשב"א שהוזכרה לעיל). האגרות משה³⁵ משיג על הנוב"י, וז"ל האג"מ:

כוונתו שהם צדקה גם אם לא יהיה רווח כלל בעתיד. לכן הם ערב, שאם יהיה רווח הם יהיו מעשר כספים.

32. הרמ"א (סימן ר"מ סעיף ה) פסק בזה דלא כמהר"ל וכמהר"י אופנהיים, אלא "ומ"מ אם ידו משגת, תבוא מארה למי שמפרנס אביו ממעות צדקה שלו (הגהות מרדכי דב"ב ובהגהות פ"ק דב"מ ובחידושי אגודה)"

33. מסתמות דברי הרמ"א (שצוטטו בתחילת פרק ב סעיף 1) שדן רק על הלוואה ע"מ ליפרע ממעשר ולא במקדים נתינת מעשרותיו, נראה שאינו סובר כמהר"ל ולכן נזקק הרמ"א לדון במלוה מעות את העני על חשבון המעשר כדין מלווה מעות את העני על מעשרו. אמנם אפשר לדחות דקדוק זה.

34. תנינא יר"ד סימן קצ"ט.

35. יורה דעה חלק א סימן קנג.

אך הוא מצריך שיטול רשות מהעני הלוה, ולא מובן לי איזה טעם הוא להצריך רשות למעשר כספים. שהרשות שמפרש הרמב"ן הוא משום דכהן עצמו יכול לחזור, שהוא שייך רק בפירות משום שחסר קנין משיכה, וכ"ש היורשין, וא"כ אולי רוצים בהפירות והם ישלמו לו מעות או קרקע שירשו. אבל בכספים שדין בע"ח לגבות מכסף לא שייך זה. ואולי כוונת הנו"ב הוא למעשר דגן אבל הפ"ת הביא גם למעשר כספים וזה תמוה. לכן נראה לע"ד שאם נפסק כר' זעירא כדסובר הנו"ב א"צ רשות.

האגרות משה טוען שהרשות הנצרכת היא דווקא במעשר עני של דגן, שם אין העני חייב לזכות את פירותיו למלווה, ויכול לפרוע גם במעות. אך במעשר כספים חייב העני לפרוע מעות, שכן הוא לווה מעות, וממילא אין צריך רשות ממנו.

לענ"ד דברי הנוב"י נכונים³⁶ שהמעייין ברמב"ן וברשב"א יראה בצורה מפורשת, שאין הצורך ברשות נובע מכך שהעני יכול להחליט שלא לפרוע בתבואה אלא בכסף, אלא שעצם היכולת הזו להפרע מן העני מהמעשר שלו נובעת מתקנת חכמים³⁷. ללא תקנת חכמים גם ציווי מפורש של העני להפרע ממעשר שזיכה לו ע"י אחר לא היה מועיל. וכיון שחכמים תקנו תקנה זו רק בהלוואה, ורק באופן שנתן לו העני רשות ממילא ללא רשות אי אפשר להפרע כלל. נראה לי שטעם הדבר הוא, שאין כאן זכות גמורה לעני שמקנים לו המעשר ומיד גובים אתו ממנו בחובו ולכן אין יכול המלוה לזכות בו אם לא מפני התקנה^{38,39}. ממילא גם במעשר כספים במקום שאין תקנת חכמים (כגון במקום שאין רשות מפורשת של העני לכך) לא יועיל אפילו לזכות ע"י אחר, וכ"ש שלא עשו

36. וגם במנחת יצחק (ח"ה סימן לד אות ח) הסכים לנוב"י.

37. לשון הרמב"ן- "ש"מ שלא התירו כן אלא מפני התקנה".

38. לשון המאירי (גיטין ל.)- "ושמואל פירשה בשזיכה להם על ידי אחר והלה זוכה בשבילם ומחזיר לזה שאף החזרה זכות הוא לכהן כדי שיהו דלתות הלואה פתוחות לפניו בשעת הצורך", משמע שהחזרה היא זכות רק בשביל תקנת הכהן שיהיו מצויים לו מעות בהלוואה.

39. אפשר היה להוסיף סברא נוספת. שהרי הקשה המחנה אפרים (הלכות זכיה ומתנה סימן ל"ג) כיצד בכלל ניתן לזכות ע"י אחר למ"ד טובת הנאה (שזה מה שיש לבעלים בתרומה ובמעשרות, וכן זה גם מה שיש לבעלים במעות צדקה ובמעות מעשר כספים) אינה ממון, הרי צריך שהזוכה יהיה שלוחו של בעל הממון. קושיא נוספת הקשה קצה"ח (סימן קה ס"ק ג) כיצד יכול הזוכה לזכות הרי הוא חב לאחריני שמפסיד בזה את שאר העניים (וראה באחיעזר ח"ג סימן מב). יתכן שבגלל קושיות אלו נצרכת כאן תקנת חכמים מיוחדת. וכל קושיות אלו שייכות גם במעשר כספים ובמעות צדקה.

כאן את שאינו זוכה כזוכה. לכן צריך רשות מפורשת של העני ע"מ שאפשר יהיה להפרע ממעות מעשר כספים.

תנאי נוסף הוסיף הנוב"י:

וגם זה אמינא דוקא אם הוא באופן שאף אם לא היה חייב לו היה ג"כ נותן המעשר שלו לזה העני, כפי אותו אומד שהיה נותן לו בלאו הכי, יחשוב עתה על חלקו, ולא יותר. דאל"כ לא שבקת חיי לעניים, דכל עשיר יש לו חובות שנתייאשו ויפריש מעשרותיו על אלו החובות.

דהיינו שאין המלוה יכול להפרע את החוב ממעות מעשר (באופן שההלואה לא ניתנה מעיקרא ע"מ להפרע ממעות מעשר), גם אם יש רשות מפורשת של העני לכך, אלא רק אם גם ללא ההלואה היה המלוה נותן את המעשר כספים שלו ללוה העני הזה. ועוד שצריך שיכול להפרע אך ורק בשיעור אותו היה נותן ממילא.⁴⁰

4. גביית חובו של עני ממעשר כספים כאשר החוב לא נוצר בעקבות הלואה

כפי מה שנתבאר לעיל הרמב"ן, הרשב"א, הריטב"א והר"ן ביארו את דין מלוה מעות את הכהן על תרומתו כתקנת חכמים מיוחדת. הם ביארו שטעם התקנה הוא כדי שיהיה לכהן מעות מצויות. ע"פ זה מתעוררת השאלה מה יהיה הדין בחוב שלא נוצר כתוצאה מהלוואה, כגון אם ישראל מוכר לכהן סחורה או נשכר לכהן כפועל ע"מ שהכהן לא ישלם לו ישירות את תמורת הסחורה או את שכר הפועל אלא ישראל יפרע מהכהן מתרומה שיפריש הישראל לעצמו. ומה יהיה הדין כאשר הכהן כבר קנה סחורה ומעונין לשלם עבורה בתרומתו. והאם אותו דין יהיה קיים גם בעני ובמעשר כספים.

40. במנחת יצחק (ח"ה סימן לד אות ח' בסופו) כתב עצה (ע"פ דברי הלבושי שרד חידושי דינים סימן ק"ד) גם למקרה שבו לא היה רגיל לתת לעני סכום כזה. עצתו, שיתן מעות מהמעשר לעני הזה בידיים ממש ויאמר לו שהוא מעשר ונותנו לו על מנת שיפרע בו את החוב. במקרה זה, קיים נתינת מעשר כספים, והעני יפרע לו בזה את חובו. זה תורף דבריו.

ואע"פ שיש לדון בעצה זו, שהרי דעת הרבה ראשונים ואחרונים (תשובת מהר"ם (מרדכי ב"מ, רמז רמ"א) והובאה בב"י (יו"ד סימן רנ"א), וקצה"ח (סימן רמג ס"ק ד), שו"ת חת"ס (יו"ד סימן רלב) ועוד, שבדבר שאין לו אלא טובת הנאה אינו יכול להטיל תנאים, ואם כך גם אם העני לא יפרע את החוב במעות שקבל עדיין יהיו המעות של העני והחוב לא נפרע, מכל מקום תועיל העצה כי מסתמא העני יקיים את התנאי ויפרע בזה את החוב.

וראיתי בנצי"ב בשו"ת משיב דבר⁴¹ שמתייחס לענין זה וז"ל:

ואחר שכך, יש להבין מ"ט דר' אמי שאסר אפילו בנותן רשות. ונראה דבאמת אין בזה האופן מצות נתינה כראוי, וכדמקשי בגמרא דילן: ואע"ג דלא אתי לידיה, ופירש"י והיאך יצא ידי נתינה. וע"ז יישבו בש"ס דילן כידוע. אבל בירושלמי דחו הא דמוקי הש"ס דילן כר' יוסי, וגם הא דמיישב במכירי כהונה ולויה, והא דתנינן עני ויש מכיר לעני, וע"כ אינו אלא תקנת חכמים לטובת כהן ולוי ועני ששיגו הלואה על זה. וא"כ פליגי אי לא תקנו אלא בזה האופן, שלוו על זה ביחוד משא"כ בלוו סתם, או דמהני תקנה זו אפילו בזה האופן אלא שצריך לשאול רשות. וכל זה הוא לשיטת הירושלמי, אבל לש"ס דילן דמירי במכירי כהונה ולויה, ומסתמא מוקי הכי גם במעשר עני או שזכה לו ע"י אחר, פשיטא דאפילו חייב בלא לווה על מנת כן מהני אם נותן רשות.

הנצי"ב טוען שהירושלמי דחה את כל האוקימתות של הבבלי (עיין בפרק ראשון של מאמרנו) היאך זוכה הכהן במתנות ולכן מעמיד זאת כתקנת חכמים ובהלוואה בלבד. אבל לבבלי שקיבל את האוקימתות של "מכירי כהונה" ו"מזכה ע"י אחר" אין זו תקנה מיוחדת במעשר. לכן פשוט שישבור כדעת ר' זעירא שאפשר לזכות את התרומה ולהפרע ממנה את החוב גם כשלא לווה על מנת להפרע מהם (לכל הפחות בנותן רשות).

הנצי"ב מוסיף שיש עוד נפקא מינה מההבדל בין הירושלמי לבבלי:

וממילא יש עוד נפקא מינה דלפי הירושלמי לר' זעירא אינו אלא בחייב ע"פ מלוה ולא בקבלה בחנות שעשה המלוה לטובת מסחרו, ודאי לא תקנו שיהא מהני הפרשה עבורו בלי זכוי ונתינה. אבל לדעת תלמודנו פשיטא דמהני בכל אופן אם אך נותן לו רשות, ואפילו נתייאש מלוה מן החוב לפי דקיי"ל בחו"מ⁴² דמכל מקום אם יש ללוה

41. יר"ד סימן מט.

42. הרמ"א (ח"מ סימן קס"ג סעיף ג) פוסק (בעקבות המהר"ק שורש ג) שיאוש מהני בחוב, ופוקע חובו של הלווה. החכ"צ (בהגהותיו לט"ז שם, ובתשובה סימן קמ"ד) חולק על המהר"ק וסובר שיאוש לא מהני בחוב וחייב הלווה לשלם. האחרונים נחלקו בכך ואכמ"ל. יש לציין שהאמרי בינה (ח"מ הלכות גביית חוב סימן ד) סובר שיאוש לא מהני בחוב אם נגרם כתוצאה ממעשיו הרעים של הלווה, שזה נקרא באיסורא אתא לידיה. אך אם נגרם היאוש כתוצאה מכך שהלווה העני ואין לו מה לשלם מהני היאוש כמו באבידה. לפי שיטתו (וק"ו לשיטת המהר"ק והרמ"א) אין אפשרות לגבות ממעות צדקה חוב של עני שהתייאשו ממנו בגלל עונו, דלא כנצי"ב, ואולי אף הנצי"ב לא עוסק בחוב שנתייאש ממנו ממש.

חייב לשלם א"כ מהני להפריש אם נותן רשות. ולא דמי למשנתנו דמיירי במלוה רק על תרומה ומעשר ואם לא יהיה תרומה ומעשר בשנה זו אינו חייב כלל כמבואר בסוגיין, כיון דכי לית ליה לא יהיב ליה ואינו יכול לתובעו עוד מש"ה א"א להפריש ע"ז עוד, משא"כ בלוה סתם דאפילו העני ונתייאש המלוה, מכל מקום הלוה חייב ואם ימצא ידו לשלם מחויב לשלם מהיכא תיתי שלא יהנה רשות להפריש ע"ז החוב.

הנצי"ב אומר שלפי הבבלי שאין זו תקנת חכמים, אפשר להפרע מכל חוב שהוא, גם מחוב שנוצר ע"י סחורה. רק לירושלמי (גם אליבא דר' זעירא) שזו תקנת חכמים אפשר להפרע רק מחוב שנוצר ע"י הלוואה מהמעשר.

והנה דברי הנצי"ב שלדעת הבבלי "המלוה מעות את הכהן את הלוי ואת העני להיות מפריש עליהן מחלקם" אינו תקנת חכמים מיוחדת, הינם נגד הדברים המפורשים של הרמב"ן⁴³, הרשב"א⁴⁴, הריטב"א⁴⁵, הר"ן⁴⁶ וחיידושי הרמ"ה ושיטת הקדמונים⁴⁷. ראשונים אלו כותבים שאף לבבלי דין זה הינו תקנת חכמים ודווקא במלוה.

43. צוטט לעיל הערה 38.

44. רשב"א (גיטין ל ע"א) - "המלוה מעות את הכהן ואת הלוי ואת העני להיות מפריש עליהן מחלקן. תקנה התקינו כדי שימצאו מי שילוח אותם." ועוד שם - "ושמואל אמר במזכה להם ע"י אחר, כלומר ואח"כ נוטלו ממנו ומשום תקנת חכמים, דאי מדינא כיון דיהביה להאי דליזכי ביה לכהן או ללוי תו לא מצי מהדר ומישקל מיניה ואידך נמי לא מצי מהדר ליה, אלא תקנה התקינו כדי לפתוח להם את הדלת שילוח להם בעלי בתים."

45. ריטב"א (גיטין ל ע"א במשנה) - "המלוה מעות את הכהן ואת הלוי להיות מפריש עליהן מחלקן. פירשו בירושלמי דדוקא במלוהו עכשיו ומשום תקנת כהן או לוי שימצא מי שילוחו אבל אם הלוהו כבר לא, דהא ודאי אינו מן הדין אלא משום תקנה דלמאן דאמר בגמרא [דבמכירין] כהונה ולויה עסקינן מכל מקום אינם זוכים בפירות מן הדין אלא דרבנן עשאו כזוכים ומשום תקנה. ואפילו לשמואל דמוקי לה במזכה להן ע"י אחר [איכא] תקנה שעשאוהו זוכה אפילו בצווח לבסוף שישמע שזיכהו לו ע"י פלוני, משא"כ בעלמא כשמזכין לאחר אם אינו רוצה לזכות אינו זוכה, אבל כאן כיון שקבל מתחלה ונתרצה בכך זוכה הוא בע"כ ואינו יכול לחזור בו ולומר איני רוצה שיזכה לי ע"י אחר, א"נ דמדינא (הוא) כיון שיזכה לו ע"י אחר אינו בדין שאותו אחר יחזירם לו ומשום תקנה אמרו שיהא יכול להחזירם לו."

46. חיידושי הר"ן (גיטין ל ע"ב ד"ה תניא רבי) - "לפי שלא עשו שאינו זוכה כזוכה, ואפילו במכירין, ולא במזכה ע"י אחרים, אלא מפני תקנת כהן ודווקא במלוה."

47. גיטין ל ע"א ד"ה עולא.

בכל זאת יש לדון בחידושו של הנצי"ב שלפי הירושלמי בחוב שנוצר ע"י סחורה שלקח הכהן, גם לדעת ר' זעירא, לא תועיל רשות של הכהן להפרע מן המעשר⁴⁸.

לענ"ד אין הדבר ברור, יתכן שאחרי שנוצר חוב וזקפה עליו המוכר במלוה נוכל לדון זאת כהלוואה וממילא שייכת בזה תקנת חכמים. דומה הדבר לדין בשמיטת כספים "הקפת החנות אינה משמטת ואם זקפה עליו במלוה משמטת ומקרי זקיפה משקבע לו זמן לפרעו ויש אומרים דמקרי זקיפה מיד שכתב בפנקסו כל החשבון יחד"⁴⁹. לכן יתכן שבין לבבלי ובין לירושלמי אפשר יהיה להפרע כאן לדעת ר' זעירא מתרומה ומעשר⁵⁰ וצ"ע.⁵¹

ביחס למעשר כספים הנצי"ב מביא סיבה נוספת להקל בזה, וז"ל:

דבעינן מתנה ממש ופרעון חוב לא קיים מצות נתינה, אבל במעשר כספים דלא נזכר בתורה אלא ברמז או כדאיתא בירושלמי פאה כבד את ה' מהונך ומראשית כל תבואתך – מהונך כמראשית, או מדכתיב עשר תעשר – עשר בשביל שתתעשר (כמו שהביאו התוספות במסכת תענית מדרש תנחומא פ' ראה), . שהרי עשר תעשר עיקרו במע"ש שאין שם נתינה כלל, וגם כבד את ה' מהונך, אינו דוקא במתן לעני והרי גם בנר לביהכ"נ מיקרי כבוד כדכתיב באורים כבדו ה'. מאחר שכן לכו"ע א"צ זכוי ע"י אחר, רק שני תנאים היינו שיהא הלזה עני הראוי לקבל צדקה עתה, וגם שיהא מוותר משלו שלא יקבל לצרכי עצמו אלא לפרעון חוב המוטל עליו למשא או יכול לנכות.

טענת הנצי"ב היא שבמעשר כספים אין כתוב נתינה, וממילא פרעון חוב ע"י מעשר כספים יחשב כהנאה לעני. כבר דיברנו מעט בדברי הנצי"ב הללו בהערה 27, ועוד נתייחס לטענות מעין אלו בפרק הבא.

48. אם חידוש זה נכון יהיה הדין לראשונים הנ"ל כן אף לפי הבבלי.

49. ש"ע ורמ"א חו"מ סימן סז סעיף יד.

50. דברי הרמב"ן הרשב"א וכו' לא באו אלא לאפוקי שאין הכהן יכול לצוות לתת את תרומתו מתנה לישראל גם אם בעה"ב זיכה את התרומה ע"י אחר, ואמר הכהן לבעה"ב שיתנם מתנה לישראל.

51. בשו"ת מהר"ל דיסקין סימנים כב-כג נקט כדבר פשוט שאפשר להפרע ממעות צדקה גם בחוב שהוא תמורת עבודה שנעשתה עבור העני (אם היתה כוונתו לכך מתחילה) אך לא הביא ראיה לדין זה.

ויתכן שעדיין צריך להיות שהחוב נוצר כתוצאה ממשוהו שהוא גם לטובת העני, כגון קניית סחורה. אך אם העני גנב וע"י כך נצרך לשלם, אי אפשר יהיה להפרע ממעשר עני, ולא מתרומה.

ג. מחילת חוב לעני כצדקה ומעשר כספים

לפי כל מה שראינו עד עתה, הסכמת כל אותם ראשונים ופוסקים שהזכרנו (אור זרוע, מרדכי, רמ"א, ש"ך, נוב"י, אג"מ ועוד) היא שלא מועילה מחילה על החוב להחשב כמעשר כספים. אמנם ישנם מקרים (כפי שנתבאר לעיל לפי הדעות השונות) שאפשר יהיה להפרע מן החוב ממעות צדקה ומעשר כספים, אבל מחילה בשום מקרה אינה נחשבת מעשר כספים.

אך אין להכחיש שמצאנו אחרונים שהתירו להחשיב מחילת חוב לעני כצדקה. אנו נביא כאן את דבריהם וראיותיהם ונדחה את הראיות.

כתב הרב בית דינו של שלמה-⁵²

דאם הלואה ממון לחבירו בתורת חוב, וקודם פרעון העני הלואה והוכרח המלוה להתיימש מן החוב ונתנו במתנה ללוה, אבל מתחילה לא נתכון לכך – הדבר פשוט דוה נחשב ממעות מעשר דאמאי לא. וכן מצאתי להרב בעל יפה מראה בפירוש הירושלמי דגמילות חסדים אין לו שיעור בגופו אבל בממונו יש לו שיעור דהיינו חומש. קשה דהכא בגמ"ח מיירי ותקנת אושא היינו במבזבז לצדקה, וגמ"ח לחוד וצדקה לחוד. וי"ל דבהלוואה נמי שייך תקנת אושא דזימנין דמלוה לעני שלא יוכל לפרעו, ואפילו עשיר שמא יעני וכו' ע"כ. והיינו נידון דידן ממש.

מהר"ש לניאדו קובע בפשיטות שמחילה נחשבת כמעשר כספים "דאמאי לא", והביא ראיה לכך מהיפה מראה. אמנם המעיין ביפה מראה⁵³ וישלים את סוף הקטע המצוטט בבית דינו של שלמה יוסיף את המילים "ואיתא לטעמא שמא יצטרך לבריות". דהיינו אין כוונת היפה מראה שהלוואה, שהיא מצות גמילות חסד, נחשבת כצדקה ולכן שייכת בה תקנת אושא מדין צדקה, כפי שהבין הרב בית דינו של שלמה. אלא שגם בהלוואה שהיא גמילות חסד בממונו שייכת תקנת אושא מצד עיקר התקנה, שלא יבזבז יותר מחומש שמא המלוה ע"י כך יעני ויצטרך לבריות, כיון שכסף ההלוואה לא חזר אליו.

ועל טעמו של הרב בית דינו של שלמה "דאמאי לא", יש לנו להשיב, שהואיל ואינו נותן מאומה לעני, ואף לא נפרע מחובו אלא רק מבטל החוב, אין בזה גדר של נתינה הנצרכת במעשר כספים. יתכן שכוונת הרב בית דינו של שלמה, שהנתינה מעיקרא של המעות בהלוואה נחשבת כנתינת מעשר כספים

52. יו"ד סימן א, דף נא ע"א ד"ה ולשאלה ח"י, והביאו בשו"ת ישכיל עבדי (ח"א יו"ד סימן י"ג בפרק ב אות ב).

53. ריש מסכת פאה (דפוס ברלין תפ"ו, דף לו ע"ב מדפי הספר)

על הצד שלא יחזרו אליו מחמת עניו של הלווה, ואף בהלוואה לעשיר שהעני תחשב הנתינה מעיקרא כנתינת מעשר כספים וזאת אף אם לא התכוון המלוה לכך. אך כפי שכבר ראינו בפרק הקודם הראשונים והאחרונים לא אמרו כן אלא הצריכו להפרע ממעות מעשר ולא העלו אפשרות להחשיב את ההלוואה מתחילה כמעשר (ובפרט כשלא הלווה בכוונה כזו).

אמנם הערני ר' נעם ולדמן, במה שחקרו האחרונים⁵⁴ בדין מחילה. האם היא פועלת כסילוק, שאדם מסתלק מזכותו, או כהקנאה. ואם היא אכן הקנאה, האם היא הקנאת החוב, או נחשבת כתשלומים עבור החוב. בנידון שלנו, אף אם נגדיר מחילה כהקנאת החוב ללוה, מכל מקום אין המלוה נותן ללוה כמעט ולא כלום שהרי חובו של אדם ממוטט שאין לו איך לפרוע את החוב אינו שווה כמעט כלום, ממילא א"א להגדיר מחילה זו כנתינת מעשר כספים בשיעור החוב. אך אם נגדיר מחילה כתשלומים⁵⁵ עבור החוב, יתכן ויהיה אפשר להחשיב מחילה כמעשר כספים כדעת הרב בית דינו של שלמה. אך נראה שגם אם מחילה היא תשלומים עבור החוב אין כאן נתינה לעני⁵⁶, אלא הו' כפורע חובו של עני שלא מדעתו⁵⁷, ולכן קשה יהיה להחשיב זאת כמעשר כספים.

54. ראה מחנה אפרים (הלכות זכיה ומהפקר סימן יא), אבן האזל (מכירה פ"ז ה"ד וזכיה ומתנה פ"ג ה"ב), קובץ שיעורים (ב"ב אות א), פרי משה (קנינים סימן כו), ברכת אברהם (ב"מ דף סו ע"ב, עמוד שלא, ענף ב), יביע אומר (ח"ג ח"מ סימן ב אותיות ד-ה) ועוד.

55. הנטיה באחרונים שמחילה איננה תשלומים. הקוב"ש (הנ"ל) רוצה לטעון שמחילה היא תשלומים לדעת הרשב"א (נדדים כד ע"ב) אך את הוכחתו יש לדחות משו"ת הרשב"א (המיוחסות לרמב"ן סימן רנו) שכותב:

"שאלה: בנשבע לחבירו שיפרענו לזמן פלוני והגיע שמטה, אם השביעית בזמן הזה משמטת, ונאמר: ממון אין כאן, שבועה אין כאן. או נאמר: שבועה דאורייתא, שמיטה בזמן הזה דרבנן, ולא אתי דרבנן ומבטל דאורייתא. תשובה: ... אבל אם אין לו פרוסבול, ולא תנאי: שביעית משמטתו, ואפילו בזמן הזה, דהפקר ב"ד, הפקר. והרי זה יכול להתיר שבועתו, שלא ע"פ חכם, בכענין זה. שהרי כאלו התקבל חובו דאפקעתא דמלכא הוא, דהפקר ב"ד הפקר דאורייתא."

מבואר שהרשב"א משווה מחילה לדין שביעית, והשמטת החוב בשביעית ודאי אינה תשלומין. אם כך ברור שמחילה אינה תשלומין (שאם היתה תשלומין הרי קיים את שבועתו, ואין מה לדמות זאת לשביעית ששם לא קיים את שבועתו ואנו באים לפוטרו מן השבועה כיון שאין החוב קיים). וגם המחנ"א לא סבירא כקוב"ש בדעת הרשב"א. ואכמ"ל.

56. ראה לעיל הערה 27 אם צריך נתינה במעשר כספים. מ"מ נראה שגם לשיטת הנצי"ב (שם) צריך הפרשה של מעות המעשר כספים, ולא די במחילת החוב כנראה מתשובתו בשו"ת משיב דבר (י"ד סימן מט).

57. אכן בשו"ת ישועת משה (אהרונסון. ח"ב סוף סימן ק"י) התיר לפרוע חובו של עני שלא מדעתו ממעות מעשר, גם בלי לזכות את המעות לעני, ע"פ שיטת הנצי"ב שנזכרה בהערה 27 שאין צורך נתינה במעשר כספים.

כתב בשו"ת להורות נתן⁵⁸: (אני מצטטו בדילוגים ובקיצור)

והנה בצדקה ודאי נראה דהעיקר אינו בעצם הנתינה אלא במה שהעני נהנה ממנו, וכדמוכח בתורת כהנים היתה סלע צרורה לו בכנפיו ונפלה ממנו ומצאה העני ונתפרנס בה הרי הקב"ה קובע לו ברכה וכו'... ובפשוטו משמע דקיים עי"ז מצוות צדקה. ולכאורה תקשי דאיך קיים מצוות צדקה בכהאי גוונא וכו'... הלא כיוון דליכא כונה ממילא הוי כאילו לא עשה מעשה מצוה. וע"כ מוכח דבצדקה אין עיקר המצוה בעצם הנתינה, אלא במה שהעני נהנה מממונו, ומצד הנותן לא בעינן מעשה ולכן קיים מצות צדקה אף בלא נתינה דידיה כיון דעכ"פ העני נהנה מנכסיו.

טענת בעל להורות נתן (בדומה לטענת הנצי"ב ביחס למעשר כספים, אלא שהוא טוען כן גם ביחס למצוות צדקה) שבצדקה אין צורך בנתינה לעני אלא העיקר שהעני יהנה מנכסיו. והנה טענה זו קשה ביותר ובראשונה מהפסוק עצמו (דברים טו, י) "נְתוּן תִּתֶּן לוֹ וְלֹא יָרַע לְבַבְךָ בְּתִתֶּן לוֹ" שמפורש לשון נתינה. וראיתו מן התורה כהנים יש לדחות, דז"ל התורה כהנים⁵⁹ - "רבי אלעזר בן עזריה אומר הרי הוא אומר כי תקצור קצירך בשדך ושכחת עומר בשדה לא תשוב לקחתו לגר ליתום ולא למנה יהיה למען יברכך ה' אלהיך קבע הכתוב ברכה למי שבא לידו מצוה בלא ידיעה, אמור מעתה היתה סלע צרורה לו בכנפיו ונפלה ממנו מצאה העני ומתפרנס בה הרי הכתוב קובע לו ברכה כשוכח עומר בתוך שדהו." הרי במפורש שהת"כ דימה את הברכה לדין מצוות שכחה (שבה באמת אין נתינה⁶⁰) ולא לצדקה. וממילא כל ראיתו וקושייתו נופלות. ואע"פ שאין צורך להביא עוד ראיה שבצדקה בעינן נתינה מעבר ללשון הפסוק, נביא ראיה לזה מלשון הרמב"ם⁶¹: "מצות עשה צדקה לעניים כפי מה שראוי לעני" הרי שכתב במפורש דבצדקה בעינן נתינה ותו לא מידי.

ד. נתינת הנחה על חשבון מעשר כספים

1. נתינת סחורה או ביצוע עבודה בחינם

יש לדון האם אדם שנתן סחורה בחינם לעני או שבצע עבורו עבודה בחינם יכול לגבות סכום זה ממעשר כספים שמפריש.

58. חלק ג או"ח סימן לו אות ג'.

59. ויקרא דיבורא דחובה פרשה יב אות יג.

60. ראה מאירי שצוטט לעיל הערה 27.

61. פ"ז מהלכות מתנות עניים ה"א.

ראשית ראוי להקדים לפרק זה את פתיחתו של מהר"ל דיסקין לתשובתו⁶²:
 "לא ידעתי למה יחרד לבבו, הלא יוכל להגיד לעני שבשכר הוא עושה, ושוב⁶³
 ינכה לו עבור הצדקה שיש תחת ידו".

המהר"ל דיסקין אומר שהאופן הפשוט לעשות זאת הוא לומר ישירות לעני
 שהוא נותן את הסחורה במחיר מלא, או לחילופין עובד תמורת שכר מלא,
 ולומר לו שאת השכר יגבה ממעות צדקה שבידו⁶⁴.

אך אם לא אמר כן אלא נתן סחורה או עבד בסתם על דעת להפרע ממעשר
 כספים, לכאורה יש לחלק בין סחורה לשכר עבודה. ודאי אדם יכול לתת
 חפצים כמעשר כספים, ואינו חייב לתת דווקא מעות. לכן אם אדם נותן
 סחורה בחינם הוי מעשר כספים. עבודה שאדם עושה בחנם היא בגדר
 גמילות חסדים אך כיון שלא נתן לו מאומה⁶⁵ אינה יכולה להחשב כמעשר
 כספים.

אך ראיתי בשו"ת מהר"ל דיסקין⁶⁶ שכתב שאם לא אמר במפורש לעני שעובד
 בחינם (ואין דברים הניכרים וידים מוכיחות שעושה כן בחינם), כיון שמדינא
 העני חייב לשלם לו⁶⁷, (אף אם לא הודיעו שזה תמורת שכר) יכול לגבות
 מצדקה את חובו של העני. ואף אם חשב בלבו שזה יהיה בחינם, ואם כך הרי
 מחל בלבו על שכרו⁶⁸, כיון שדעתו היתה שגיבה את זה מצדקה, ואם אינו
 יכול לגבות את זה מצדקה היתה מחילתו בטעות ואינה מחילה, לכן חייב
 העני לשלם לו ויכול לגבות את חוב העני מצדקה שברשותו.⁶⁹ ואף אם אמר

62. שו"ת מהר"ל דיסקין סימן כג.
 63. מסתבר שכוונתו "ושוב ינכה לו" שכוונתו מראש לכך ולכן הוי כמלווה את העני על
 צדקותיו, ויתכן שזה חלק מהאמירה שאומר במפורש לעני.
 64. דבריו שם דלא כשטת הנצי"ב בירושלמי שהובאו לעיל בסעיף 4. ועיין בהערה 52.
 65. ואף לדעות שאפשר לתת מעשר כספים למצוות אחרות (ובוודאי לגמילות חסד לעני),
 כאן לא נתן מכספו מאומה לעני אלא רק קיים מצוה גדולה (שחז"ל (סוכה מט עמוד ב)
 אמרו עליה שהיא גדולה מהצדקה) של גמילות חסדים בגופו.
 66. סימנים כב-כג.
 67. כדין יורד לשדה חבירו ברשות. ואף בעשיית שירות הדין כן. אך צריך באמת להיות
 מלאכה מסוג כזה שע"פ דין יהי חייב העני לשלם גם אם עשאה שלא ע"פ בקשתו.
 68. דעת קצה"ח (סימן יב ס"ק א) שמחילה בלב לא הויא מחילה. והנתיבות (שם ס"ק ה')
 מסכים לזה, אך טוען שזה נכון ביחס לחוב שקיים כבר, אך אם עדיין לא נתחייב לו (כגון
 ב"דור עמי" או ב"אכול עמי") ודאי מהני מחשבתו דהוי כנותן לו מתנה. ממילא גם כאן
 בפועל שעושה מלאכה תועיל מחשבתו, ולא יתחייב העני לשלם לו מאומה (וראה בזה
 הרבה מקורות שציין בשו"ת יביע אומר (ח"ג חו"מ סימן ג) ואכמ"ל).
 69. נראה שכוונת מהר"ל דיסקין שגיבה חוב זה ממעות צדקה שתחת ידו, ולא שתחשב
 המחילה כצדקה שהרי שלח לרמ"א ב"ד סימן רנ"ז סעיף ה'.

לעני במפורש שעושה את המלאכה בחינם יש פתרון, שיחזור בו בפני העדים⁷⁰ (לפני שהתחיל בעבודה) ובפה באופן מפורש שאינו מוכן לעשות את המלאכה בחינם⁷¹, ומוכן לעשות רק בשכר ולגבות את התשלום מדמי צדקה שבידו. אך אם לא נתכוון מתחילה שתהיה העבודה על מנת לגבות אותה בצדקה, אלא סתם עשה אותה בחינם לעני, הרי העבודה נחשבת גמילות חסד ואינו יכול לנכות אותה ממעשר כספים.

יש להוסיף ולבאר בדבריו שאין הפועל (או עושה העבודה) יכול להחשיב כצדקה אלא את השכר המקובל בשוק עבור עבודה כזו⁷² ולא את השכר שהוא רגיל ליטול (אם הוא גבוה יותר), שכן רק שכר זה היה יכול להוציא מן העני אם עשה עבורו את העבודה בסתם.

2. נתינת סחורה או ביצוע עבודה בהנחה

עוד יש לדון מה הדין אם אדם אינו נותן את החפץ במתנה אלא מוכרו בהנחה. האם יחשב הדבר כמכר או כמתנה.

פשוט שמכירה בכל סכום שהוא נחשבת כמכר ולא כמתנה, אך ההפרש בין המחיר האמיתי (שהוא המחיר הכי נמוך בו היה מוכר את החפץ בלי לתת מתנה לעני, גם אם מחיר זה נמוך בהרבה ממחיר השוק!) למחיר בהנחה יתכן ויש להחשיבו כמתנה וסכום זה נחשב כצדקה. ראה לדברינו אפשר להביא מדינא דבר מצרא. הדין הוא ש"הנותן מתנה, אין בה דין המצר"⁷³. אך מצד שני, "קנאה הלוקח במנה והיא שוה ק"ק, אם היה נותנה כן לכל אדם, כגון

70. זאת מהסברא, שאע"פ שלא יוכל לתבוע את העני בדין תורה, שאין לעני להתחייב לשלם על מה שחזר בו בפני עדים שלא בידיעתו, אך בכל זאת כלפי שמיא גליא שחזר בו והעני חייב לו, ומכיון שעושה זאת לגבות את החוב של העני ממעות מעשר כספים, ואינו נזקק לב"ד בשביל כך, יכול לגבות.

וכתב עוד: "ואולי גם חזרה בינו לבין עצמו מהני בפה מלא" (וכנראה גם זאת מהסברא הנ"ל, שנחשב שחזר בו כלפי שמיא). זאת שלא כמו שכתב בשו"ת מנחת צבי (ח"ג סימן ג' אות י"א) שתועיל מחשבה בלב לדעת מהר"ל דיסקין, שהרי במפורש הצריך מהר"ל דיסקין אמירה מפורשת בפה ובפני עדים, ושלא בפני עדים הסתפק אם תועיל אמירה בפה. אך במחשבה בלב ק"ל דדברים שבלב אינם דברים ולא יועילו להחשב כחזרה בו אף כלפי שמיא.

71. ואין בזה בעיה של נדר, כי אם זה נדר הרי הוא נדר צדקה ע"מ לנכותו מדמי מעשרותיו, לכן יכול לנכות מהמעשר.

72. אך אם הוא מומחה וכל מומחה לוקח יותר עבור עבודה זו, יתכן ויכול את שכרו הרגיל של מומחה.

73. חו"מ סימן קעה סעיף נד.

שמוכר מחמת דוחק, לא יתן לו המצרן אלא מנה. ואם לא היה נותנה כן לאחר, צריך ליתן לו ק"ק.⁷⁴ הרי שההפרש בין המחיר האמיתי (שאותו היה גובה מכל אדם) ובין המחיר ששילם הלוקח, נחשב כמתנה. אך יתכן שיש לדחות, דדי במה שידוע שהלוקח קיבל תנאים מיוחדים, על מנת שלא להחשיב את הלוקח כשלוחו של בן המצר, ביחס לתנאי המכירה. לכן על בן המצר לשלם את השווי האמיתי, אך אין זה אומר שההפרש נחשב מתנה. וצ"ע.

לעומת זאת בעשיית עבודה בהנחה נראה שאי אפשר להחשיב זאת כצדקה וכמעשר כספים אף לסברת המהר"ל דיסקין. זאת מכיון שכל היסוד שאפשר לחשב עבודה בחינם לעני כצדקה או כמעשר כספים, הוא שאם הפועל היה עושה עבודה זו בסתם, היה העני חייב לשלם לו את השכר המקובל תמורת עבודה זו, ולכן יכול לעבוד ע"מ שינכה סכום זה מצדקה. אך כאשר אינו עושה את העבודה בסתם, אלא קצץ עם העני מחיר (המהר"ל דיסקין כותב במפורש שזה אפילו אם קצץ לעשות את העבודה בחינם), אין העני חייב לשלם אלא את המחיר שסיכמו ביניהם (וזה אף אם מחשבתו שאת ההפרש יוריד ממעשר כספים או צדקה לא תתקיים) וממילא לא נוצר שום חוב על העני שאותו יוכל לנכות הפועל ממעשר כספים שלו.⁷⁵ העצה היחידה היעוצה בזה היא לעשות כמו שכתב מהר"ל דיסקין בפתיחה לתשובתו להודיע לעני מראש שהוא דורש שכר מלא וחלק מהשכר יגבה ממעות צדקה שבידו.

ה. מסקנות

ראשית אני מבקש מכל קורא במאמרי עד שיקרא את כל המאמר (כולל ההערות), ויבחן בעצמו את נכונות הדברים.

כמו כן ברצוני להוסיף שאין דברינו אמורים (וכפי שהקדמנו במבוא) במי שנהג מקדמת דנא להפריש את המעשר כספים שלו, באופן של נתינת סחורה בהנחה, מחילה על חובות לעני וכדומה. אדם כזה אף על פי שלפי דעתי לא קיים מעשר כספים, יש לו עמוד גדול להסמך עליו, והוא הדעות שמעשר כספים הוא רק מנהג טוב שקבל על עצמו, וקבלו עליו דווקא באופן זה ולא

74. שם סעיף ז.

75. וראיתי בספר באורח צדקה (עמוד ת"ל) שהביא תשובת הגר"י זילברשטיין שאם וודאי לו שהעני היה שוכרו גם במחיר הרגיל (הגבוה) יכול לחשב את ההנחה ממעשר כספים. וכעין זה כתב גם במנחת צבי (ח"ג סימן ג' אות י"א, ע"פ דעת המהר"ל דיסקין) ודבריהם צ"ע. ובמהר"ל דיסקין מבואר להפך.

על עיקר דין מעשר כספים. אין דברינו אמורים אלא רק בעיקר דין מעשר כספים.

1. הלוה עני על מנת להפרע ממעשר כספים יכול להפרע ממעות מעשר כספים, אך צריך, לדעת הרמ"א, להפריש את המעשר (בכסף ממש ולא בהמחאה) ושיזכה בו העני מתקנת חכמים (גם בלי אדם נוסף, וללא כל מעשה מצד מפריש המעשר והעני), ואז להפרע ממנו את ההלוואה. ולדעת הש"ך והגר"א, לא די בכך אלא צריך בנוסף לזכות את המעשר לעני ע"י אחר שיזכה בו לעני, ורק אז להפרע ממנו. וכתבו האחרונים (נוב"י והנצי"ב) שהמנהג כרמ"א. וכל זאת בתנאי שהעני לא מת ולא העשיר בינתיים⁷⁶, שאם כן אינו יכול לפרוע את החוב ממעשר יותר, אך אין צורך לחוש לכך).
2. המקדים לתת צדקה לעני על חשבון מעשר, יש דעות (נוב"י) שהדבר נחשב כמלוה על מנת להפרע ממעות מעשר (כבסעיף א'), ויש דעות (מהרי"ל) שנחשב כמעשר כספים בעצמו. נפקא מינא אם העשיר העני בינתיים או מת לפני שהגיעו הרווחים, והאם צריך להפריש ולהפרע. וצ"ע למעשה.
3. הלוה עני שלא על מנת להפרע ממעשר ואח"כ רוצה לפרוע חובו ממעשר, צריך ליטול רשות מן העני לעשות כן. וכתב הנוב"י שאף ברשות העני, יכול להפרע מהמעשר רק כשיעור המעות שהיה נותן ממילא ללא ההלוואה לעני זה ולא מעבר לכך⁷⁷.
4. אי אפשר להחשיב מחילת חוב כמעשר כספים.
5. נתינת סחורה בחינם נחשבת כמעשר כספים.
6. יתכן שנתינת סחורה בהנחה מעבר למחיר המינימלי של החפץ נחשבת כנתינת מעשר בסכום ההנחה.
7. הרוצה לתת הנחה (אפילו של 100%) על חשבון ממעשר (בין בסחורה ובין בשכירות בית או חפץ ובין בשכר שכיר) עדיף שיתן במחיר המלא ע"מ להפרע חלק מהסכום ממעשר, ואז ינהג בזה כמו בסעיף א'.

76. אם הלוה לקופה ציבורית של צדקה (המחלקת מעות להרבה עניים), אין בזה חשש כלל כי אין ציבור שכולו עשיר, וכמו כן ציבור אינו מת (ירושלמי גיטין פ"ג ה"ז, והביאוהו הראשונים ופסקו הש"ך יו"ד סימן רנ"ז ס"ק יד, ומכיון שלא בכך עסק מאמרנו לא הזכרנוהו קודם).

77. וראה בהערה 39 עצה למקרה כזה.

8. הרוצה לבצע עבודה או לתת מגורים חינם לעני ורוצה לחשב זאת על חשבון מעשר, צריך שיתן באופן שלא יהיה ברור שעושה זאת בחינם. ואז יוכל לחשב את שכרו כהלוואה לעני על מנת להפרע ממעשר (כבסעיף א'). אם אמר במפורש שזה בחינם או שהדבר ברור שזה בחינם, יחזור בו בפה באופן מפורש בפני עדים, לפני התחלת העבודה או נתינת המגורים, ויאמר שרוצה שכר ומעוניין להפרע את הסכום ממעשר.
9. אין אפשרות לחשב הנחה שניתנה כבר על שכר תמורת עבודה (גם בכוונה מראש שתחשב כמעשר) כמעשר כספים, או להפרע ממנה ממעשר, גם על שכר תמורת חפץ תחשב ההנחה כמעשר כספים רק באופן שמופיע בסעיף ו.
10. מחילה על שכר עבודה, שכר דירה או תשלום עבור סחורה איננה נחשבת כמעשר כספים.

ברצוני שוב לחזור ולהדגיש ש ובחינת נכונות הדברים.